

G. Valicko, V. Justickio, K. Vanagaitės,
K. Voropaj monografijos „Procedūrinis
teisingumas ir žmonių pasitikėjimas
teisėsaugos pareigūnais
bei institucijomis“ recenzija

MINDAUGAS RUGEVIČIUS

Recenzuojama monografija yra aktualus, korektiškai atliktas, didelis savo apimtimi tęstinis empirinis tyrimas. Tyrimo objektas – subjektyvi teisingumo samprata. Teisėje visada buvo kruopščiai tiriamas įstatymų numatytų reikalavimų laikymasis, t. y. *objektyvusis teisingumas*. O *subjektyvųjį teisingumą* tyrėjai ilgą laiką ignoravo. Nebuvo įprasta moksliniuose tyrimuose analizuoti teisinių ginčų dalyvių nuostatas, jų išgyvenimus, pasitenkinimą ginčų nagrinėjimu. Tačiau neabejotina, kad subjektyvi piliečių samprata apie teisingumą teismuose ir ikiteisminio tyrimo institucijose lemia žmonių pasitikėjimą teisėsaugos institucijomis ir pareigūnais, įsitikinimą, kad visuomenėje vyrauja teisingumo principai, kad gyvenama teisingoje visuomenėje.

Procedūrinio teisingumo tyrimai yra gana nauji ne tik Lietuvos, bet ir užsienio literatūroje. Lietuvoje šios krypties pradininkais neabejotinai yra vieni iš šios monografijos autorių G. Valickas ir V. Justickis, mokslinei visuomenei pristatantys jau antrą bendrą knygą. Kaip ir dera kriminologinei literatūrai, autoriai atstovauja skirtingoms mokslo sritims – teisei ir psichologijai – ir tai yra didelis pranašumas. Tyrimas atliktas teisės ir psichologijos sandūroje. Aktuali justicijos problema tiriama taikant šiuolaikinius psichologinio įvertinimo metodus. Pirmoje knygoje, 2006 m. paskelbtoje monografijoje „Procedūrinis

teisingumas Lietuvos kriminalinėje justicijoje“, buvo parodyta, kad yra didelių skirtumų tarp teisėjų ir ikiteisminio tyrimo pareigūnų realaus elgesio ir to, kaip jie turėtų elgtis pagal procedūrinio teisingumo reikalavimus. Bene ryškiausia šio teiginio iliustracija yra faktas, kad stebint teismo posėdžius nebuvo užfiksuota nė vienos stebimos situacijos, kurioje visi teisėjai būtų elgęsi pagal procedūrinio teisingumo reikalavimus. Pirmasis procedūrinio teisingumo tyrimas buvo plačiai pristatytas visuomenei ir profesinei bendruomenei, priimti kai kurie organizaciniai sprendimai, procedūrinio teisingumo tema įtraukta į kvalifikacijos kėlimo kursų programas.

Kyla natūralus klausimas, ar tai lėmė kokius nors pokyčius, ar padidėjo atitikties tarp procedūrinio teisingumo reikalavimų ir teisėsaugos pareigūnų elgesio. Tęstinumo nebuvimas, bent jau psichologiniuose tyrimuose, yra veiksnys, dažnai neleidžiantis realizuoti labai gerų idėjų. Todėl sveikintina, kad autoriai pratęse pradėtus tyrimus ir juos pristatė savo naujajame darbe. Šiuo tyrimu buvo siekta įvertinti, kaip praktikoje realizuojamos procedūrinio teisingumo nuostatos, kokie pokyčiai įvyko nuo 2004 metų, kai pirmą kartą Lietuvoje buvo įvertinta teisėjų elgesio atitikties procedūrinio teisingumo reikalavimams. Naujajame darbe nagrinėjamas gerokai platesnis problemų spektras. Greta procedūrinio teisingumo reikalavimų laikymosi teismo nagrinėjimo ir ikiteisminio tyrimo metu, buvo siekta įvertinti įvairių tiriamųjų grupių (nusikaltimo aukų, vairuotojų, studentų, įvairių darbuotojų, pensininkų) suvoktą procedūrinį teisingumą, taip pat jų požiūrį į įstatymus, teisėsaugos institucijas ir pareigūnus.

Teorinėje darbo dalyje apibendrinti pastaraisiais dešimtmečiais užsienio šalyse ir Lietuvoje atlikti procedūrinio teisingumo tyrimai. Psichologijos mokslo „svorį“ monografijoje geriausiai atspindi psichologinių padarinių, kuriuos patiria nusikaltimų aukos, analizė. Knygoje detalai aptariama nukentėjusių nuo nusikalstamos veikos patiriama antrinė psichologinė žala: tiek paties nusikaltimo poveikis, tiek sąveikos su policija, bylos nagrinėjimo teisme psichologiniai padariniai. Tačiau reikšmingiausia knygos dalis – empirinio tyrimo pristatymas, kuriam recenzijoje ir skiriamas pagrindinis dėmesys.

Nors darbo autoriai atliktą tyrimą pristato kaip vientisą mokslinį tiriamąjį darbą, perskaičius knygą, empirinio tyrimo medžiaga „skyla“ į dvi dalis. Pirmąją dalį, skaitytojui įdomesnę, sudaro teismo ginčų nagrinėjimo stebėjimo bei nuteistųjų ir nusikaltimo aukų apklausos rezultatų pristatymas. Daugiausia tai

yra pirmojo tyrimo, atlikto 2004 m., pakartojimas, papildytas nusikaltimo aukų apklausa. Antroje dalyje (14 ir 15 skyriai) pateikiami vairuotojų bei mišrios tiriamųjų grupės (studentų, dirbančiųjų, pensininkų) apklausos rezultatai.

Kiekviename pirmosios tyrimo dalies skyrelyje pateikiamas 2004 m. ir 2011 m. gautų rezultatų palyginimas. Abiejuose pėjūiuose buvo naudota ta pati procedūra – teismo ginčų nagrinėjimo stebėjimas ir nuteistųjų apklausa, naudojant kognityvinio interviu metodiką. Kognityvinis interviu yra palyginti naujas apklausos metodas, kurio metu siekiama gauti patikimą informaciją apie jau buvusius įvykius, specialiomis priemonėmis stimuliuojant tiriamojo atmintį. 2011 m. buvo naudotas šiek tiek praplėstas ir papildytas 2004 metų apklausos variantas, leidžiantis lyginti abiejų tyrimų duomenis.

Kokie pagrindiniai pokyčiai įvyko, lyginant 2004 m. ir 2011 m. rezultatus? Knygos autoriai atskirai analizuoja teismo posėdžių stebėjimo rezultatus ir nuteistųjų apklausos duomenis. Teismo posėdžių stebėjimo duomenys nuteikia labai optimistiškai. Daroma išvada, kad teisėjų elgesys, lyginant su 2004 metų tyrimo rezultatais, kur kas labiau atitinka procedūrinio teisingumo reikalavimus. Kai kurie pokyčiai ypač įspūdingi. Pavyzdžiui, 2011 m. teismo nagrinėjimo metu teisėjai kur kas rečiau rodė savo išankstinę nuomonę (2004 m. – 75,7 %, 2011 m. – 17,5 %), daug rečiau parodė, kad yra nepatenkinti, kai kaltinamasis nepripažino savo kaltės (2004 m. – 87,7 %, 2011 m. – 22,3 %).

Kas lėmė, kad teisėjų elgesys pradėjo labiau atitikti procedūrinio teisingumo reikalavimus? Viena iš prielaidų, kurią aptaria knygos autoriai, kad stebimiems pokyčiams įtakos turėjo teismų vadovybės ir teisėjų reakcija į 2004 metų tyrimo rezultatus. Procedūrinio teisingumo tema buvo įtraukta į teisėjų kvalifikacijos kėlimo programas, pradėti daryti teismo posėdžių garso įrašai, kurie verčia teisėjus labiau laikytis procedūrinio teisingumo reikalavimų.

Tačiau nuteistųjų apklausos duomenys rodo daug menkesnius teisėjų elgesio pokyčius, nei buvo nustatyti stebint teismo posėdžius. Užfiksuota ta pati tendencija – nuteistųjų nuomonė apie teisėjų elgesį šiek tiek pagerėjo, tačiau 2004–2011 metų rezultatų skirtumas nepasiekė statistiškai reikšmingo lygmens. Taigi gerėjimo tendencija yra, tačiau nuteistieji jos „beveik nejaučia“. Autoriai teisingai pažymi, kad vertinant duomenis nereikia užmiršti, kad nuteistieji – tai pralaimėjusioji ginčo šalis, todėl jų atsakymai galėjo būti daugiau ar mažiau tendencingi.

Stebint teismo posėdžius, procedūrinio teisingumo reikalavimus atitinkantys teisėjų elgesio pokyčiai buvo užfiksuoti ne visose situacijose. Jie dažniau laikosi procedūrinio teisingumo reikalavimų situacijose, kuriose teisėjų elgesį reglamentuoja įstatymas. Tačiau yra nemažai situacijų, kurių įstatymas nereglamentuoja. Jose teisėjų elgesys daug mažiau atitinka procedūrinio teisingumo reikalavimus. Pavyzdžiui, teisėjai išaiškina kaltinamajam jo teises, tačiau apie 70 procentų atvejų nesirūpina, ar tas išaiškinimas buvo suprstas (to įstatymas nereikalauja). Tai nėra specifinė teisėjų elgesio problema. Gydytojų elgesio tyrimai rodo panašias tendencijas – dauguma gydytojų nelabai domisi, ar pacientas jų patarimus suprato teisingai. Todėl visiškai pagrįsta knygos autorių rekomendacija, kad, siekiant diegti procedūrinio teisingumo reikalavimus į baudžiamąjį procesą, reikėtų kuo daugiau reikalavimų suformuluoti kaip tiksliai ir detalias įstatymo normas.

Labai įdomus sumanymas – įvertinti nusikaltimo aukų suvoktą procedūrinį teisingumą. Kaip ir reikėjo tikėtis, nusikaltimo aukos teisėjų elgesį kaip teisingą vertino dažniau nei nuteistieji. Nepaisant to, nusikaltimo aukos, taip pat kaip ir nuteistieji, mano, kad teisėjai ne visada laikosi procedūrinio teisingumo reikalavimų, ypač išaiškinant nukentėjusiųjų teises. Tiesa, buvo apklausta santykinai nedidelė nukentėjusiųjų grupė, tik 70 tiriamųjų.

Kaip ir 2004 metų tyrime, buvo vertinamas ne tik teisėjų, bet ir ikiteisminio tyrimo pareigūnų elgesys. Galima manyti, kad ši problema procedūrinio teisingumo prasme yra net aktualesnė, nei teisinių ginčų nagrinėjimas teisme. Kitaip nei teisminis nagrinėjimas, ikiteisminis tyrimas nėra viešas. Informacijos gavimas, kas vyksta jo metu, iš esmės yra ribojamas, todėl yra dar didesnės galimybės pažeisti procedūrinio teisingumo reikalavimus. Atlikto tyrimo duomenys patvirtina šią prielaidą. Teisėjų elgesį, palyginus su ikiteisminio tyrimo pareigūnų, pozityviau vertino tiek nuteistieji, tiek nusikaltimų aukos.

Knygoje pateikiami išpūdingi tiriamųjų pasisakymai apie patirtą psichologinę ir fizinę spaudimą ikiteisminio tyrimo metu, išankstinę tyrėjų nuomonę dėl padaryto nusikaltimo, vyraujančias išskirtinai neigiamas emocijas. Metodologine prasme tokie pasisakymai yra mažiau patikimi, nei gerai statistiškai sutvarkyti apklausų duomenys. Tačiau kai tokių pasisakymų daug, jie turėtų tapti pagrindu rimtesnei diskusijai ir tolesniems tyrimams. Juo labiau kad ikiteisminio tyrimo pareigūnų elgesį neigiamai vertino ir nukentėjusieji – net

30 procentų tyrimo dalyvių pareigūnų elgesį įvertino kaip visiškai neteisingą arba daugiau ar mažiau neteisingą.

Kaip jau minėta, empirinio tyrimo medžiagą santykinai galima suskirstyti į dvi dalis. Antrojoje dalyje pateikiami vairuotojų bei mišrios tiriamųjų grupės (studentų, dirbančių asmenų, pensininkų) apklausos rezultatai. Šios tyrimo dalies tikslas – „*įvertinti žmonių suvoktą procedūrinį teisingumą, taip pat jų požiūrį į įstatymus, teisės saugos institucijas ir pareigūnus*“. Vairuotojų grupės pasirinkimas tyrimui pakankamai argumentuotas: žmonės dažniausiai susiduria su pareigūnais dėl kelių eismo taisyklių pažeidimų.

Pristatant vairuotojų apklausos rezultatus, labai išsamiai analizuojama tiriamųjų vairavimo ir sąveikos su kelių policijos pareigūnais patirtis (vairavimo stažas, gautos baudos, teisių praradimas, vairavimas išgėrus ir pan.) bei šios patirties sąsajos su amžiumi, lytimi. Tiesa, kai kurie iš gautų rezultatų yra lengvai nuspėjami ir be tyrimo. Pvz., moterys yra labiau linkusios laikytis kelių eismo taisyklių ir paklusti policijos pareigūnų reikalavimams; nuteistų ar praradusių teises vairuotojų bei jaunų vairuotojų požiūris į policijos pareigūnus yra labiausiai neigiamas ir pan. Galbūt buvo prasminga analizuoti ne vien tik apibendrintus klausimyno skalių duomenis, bet ir atsakymus į atskirus klausimus, kaip tai buvo daroma pristatant nuteistųjų ir nusikaltimo aukų apklausos duomenis. Pvz., kokia kelių policijos pareigūnų dalis, vairuotojų nuomone, paaiškina savo sprendimus, išklauso vairuotojų paaiškinimus.

Monografijoje pristatomas tyrimas, kuriame buvo surinkti gausūs empiriniai duomenys. Aprašant tokio platus tyrimo duomenis, autoriams visada iškyla klausimas, kuriuos aspektus akcentuoti, ką pateikti mokslinei visuomenei ir kokia forma. Reikia tikėtis, kad tai ne paskutinis šios mokslininkų grupės darbas, todėl recenzijos pabaigoje norisi pateikti keletą pasiūlymų, kaip gautus duomenis pristatyti skaitytojui patrauklesne forma.

Temos naujumas ir aktualumas paskatins su knyga susipažinti ne vien tik siauros srities mokslininkus. Ir patys autoriai knygą skiria plačiam skaitytojų ratui – psichologams, teisininkams, kriminologams, sociologams, socialiniams darbuotojams. Atsižvelgiant į platų būsimų skaitytojų spektrą, buvo galima mažiau vietos skirti kai kurioms techninėms detalėms, tyrimo „virtuvės“ aprašymui. Būtų pakakę nuorodų į jau paskelbtus straipsnius ar ataskaitas. Tai nebūtų sumažinę mokslinės monografijos vertės, bet tekstas būtų „draugiškesnis skaitytojui“.

Norėjosi įprasto moksliniuose leidiniuose gautų rezultatų apibendrinimo knygos pabaigoje. Kiekvieno skyriaus pabaigoje yra pateikiamas atskirų tyrimo etapų aptarimas, tačiau puikūs analitiniai tekstai (pavyzdžiui, *Pagrindinių kriterinių situacijų stebėjimo rezultatų aptarimas*, sk. 11.2.) neretai pranyksta jį supančioje lentelių ir statistinių kriterijų apsuptyje. Juk ne visi mokslines monografijas skaito nuo pradžios iki pabaigos.

Pasigendama išsamesnio gautų duomenų palyginimo su užsienio autorių duomenimis. Kaip nurodoma teorinėje dalyje, veiksniai, lemiantys subjektyvaus teisingumo jausmą bei pasitikėjimą teisės saugos institucijomis ir pareigūnais, yra bendri įvairioms šalims ir kultūroms. Tai galimybė išsakyti savo nuomonę apie problemą, pareigūnų elgesio neutralumas, pagarbus ir mandagus pareigūnų elgesys, pasitikėjimas pareigūnų geranoriškumu, apeliacijos galimybė, pareigūnų taikomų procedūrų pastovumas. Teorinėje monografijos dalyje autoriai išsamiai ir labai profesionaliai pristato šiai problemai skirtus empirinius tyrimus, atliktus užsienio šalyse. Tačiau analizuojant savo tyrime gautus rezultatus su užsienio autorių duomenimis lyginami tik pareigūnų elgesį numatantys prognostiniai veiksniai. Būtų ne mažiau įdomu palyginti teisminių ginčų stebėjimo ir nuteistųjų apklausos rezultatus. Kokia Lietuvos pareigūnų elgesio atitiktis procedūrinio teisingumo reikalavimams užsienio kolegų kontekste? Gal panašūs esamo ir siektino elgesio skirtumai, apie kuriuos kalbama išvadose, egzistuoja ir kitose šalyse? Kokių pokyčių realu tikėtis ateityje? Juk tikriausiai nerealu, kad kada nors visų pareigūnų elgesys visiškai atitiks procedūrinio teisingumo reikalavimus.

Monografijoje pristatytą tyrimą inspiravo idėja, kad teisėjai ir ikiteisminio tyrimo pareigūnai turėtų ne tik užtikrinti, kad bus atskleistas nusikaltimas, bus atlikti reikiami procesiniai veiksmai, bet sugebėti tai padaryti taip, kad jų elgesį žmonės laikytų teisingu. Gautų duomenų pagrindu knygos autoriai pateikia konkrečias rekomendacijas, ką reikėtų daryti, kad kuo daugiau žmonių vertintų teisės saugos pareigūnų elgesį kaip teisingą, o drauge didėtų žmonių pasitenkinimas ginčų nagrinėjimo procedūromis, pasitikėjimas pareigūnais, įstatymais, taip pat šiuos įstatymus taikančiomis institucijomis. Norisi tikėti, kad tyrimas dar nebaigtas. Būtų puiku, kad recenzijoje išsakyti pastebėjimai padėtų autoriams planuojant tolesnį tęstinį tyrimą.